

UDC 821.512.123:091

THE FIRST CHAPTER OF “THE FRAGMENTS FROM THE NOGAI EPIC” FROM THE KYIV COPY OF ABU-L-GAZI’S “SHAJARA-I TURK”: RELATED TEXTS AND THEIR GENEALOGICAL RELATIONSHIPS

N. Seytyagyaev

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

nseyityahya@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5221-4284

This article presents the results of a preliminary study of the first chapter of “The Fragments from the Nogai epic”, which is contained in a manuscript miscellany of the first third of the 19th century from the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi. At this stage of the research, searches for texts that correlate with the text of the first part of “The Fragments...” were conducted, in order to identify its sources and ways of its appearance on the basis of their comparative study in the future. During the research, it was established that in terms of content, structure and construction of sentences, the first chapter of “The Fragments...” is close to the “Chapter which describes the Places of Assembly and Habitations” from the anonymous work “Daftar-i Chingiz-name” of the 1680s. Finding out this made it possible to discover four more texts related to the indicated text from “The Fragments...” Two of them stem from manuscripts which were common among the Bashkirs between the 18th and the first third of the 19th centuries, and the two others stem from manuscripts that come from the Nogai environment, one of which belongs to the time before 1807.

© 2024 N. Seytyagyaev; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

The importance that the Bashkirs and Nogais were giving not only to the “Daftar-i Chingiz-name”, but also separately to the chapter which describes the places of assembly and habitations as a source from their history, allowed us to assume that the anonymous author-compiler of “Daftar-i Chingiz-name” based it on a folklore work created in the Bashkir lands, possibly by the Nogais. A preliminary comparison of “The Fragments from the Nogai Epic” with the corresponding fragment of the copies of “Daftar-i Chingiz-name”, which is contained in a manuscript from the Berlin National Library, showed that they were probably directly related to each other by origin and that the first chapter of “Fragments” stemmed from “The Chapter that describes the Places of Assembly and Habitations” of the “Daftar-i Chingiz-name”. Acquaintance with the discovered texts showed the perspective of their comparative study for elucidating the history of the text of the first chapter of “Fragments”.

Keywords: The Fragments from the Nogai epic, Daftar-i Chingiz-name, chapter, manuscript, copy, text

Н. С. Сейтяг'яєв

**ПЕРШИЙ РОЗДІЛ “УРИВКІВ З НОГАЙСЬКОГО ЕПОСУ”
З КИЇВСЬКОГО СПИСКУ “ТЮРКСЬКОГО РОДОВОДУ”
АБУ-Л-ГАЗІ: СПОРІДНЕНІ ТЕКСТИ
ТА ЇХНІ ГЕНЕАЛОГІЧНІ СПІВВІДНОШЕННЯ**

1. Загальні дані щодо “Уривків з ногайського епосу”

Стаття присвячена публікації результатів дослідження одного із вторинних текстів історичного змісту з рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” (ф. V, № 3780), який зберігається серед матеріалів фонду Одеського товариства історії та старожитностей Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Цей текст у рукописі не має заголовка. М. А. Усманов, який ознайомився з київським манускриптом у 1975 році, умовно назвав його “Уривками з ногайського епосу” [Абу-л-Газі, *арк. 2–3, окремих аркуш; Сейтяг'яєв 2021, 135*]. Далі у статті використовується ця назва, а також її скорочений варіант – “Уривки”. Цей твір дотепер не був об'єктом дослідження.

“Уривки з ногайського епосу” разом із “Розділом про Ідіку” становлять основу першої із трьох частин київського рукописного збірника, яка в одній з попередніх статей, присвячених її дослідженню, була умовно позначена як “ногайська” [Сейтяг'яєв 2021, 121]. Текст “Уривків” у київському манускрипті написаний

почерком *сульс*¹, чорнилом чорного кольору, який у довгих горизонтальних елементах літер і кінцевих розчерках переходить у світліший відтінок. “Уривки” закінчуються словами *temmet ta-tât* (“завершено повністю”), які зазвичай пишуть наприкінці окремих творів. Це дає змогу припустити, що в середовищі, у якому вони були поширені, їх сприймали як самостійний твір.

“Уривки” займають три сторінки рукопису, починаючи з лицьового боку аркуша 2. Перші дві сторінки містять по 12, а третя – 7 рядків тексту. На другій сторінці (арк. 2 зв.) після перших трьох рядків, в окремому четвертому рядку є заголовок “Faṣl” (“Розділ”), який ділить текст твору на дві частини (два розділи). У тексті першої частині наприкінці всіх рядків є позначки, які нагадують за формою знак арабської абетки “хамза” або невеличку літеру “s” латинської абетки. Крім того, в обох частинах тексту трапляються окремі випадки позначення кінця речення трьома крапками, розташованими у вигляді трикутника або одна над одною.

Літера “сагир нун” (“кеф нун”) в тексті позначена за допомогою ламаної рисочки, яка в деяких варіантах письма позначає три крапки. Водночас у літері “чим” ці діакритичні крапки позначаються в інший спосіб – за допомогою невеликої рисочки, яка своєю чергою позначає поєднання двох крапок та крапки під нею. Ще однією цікавою палеографічною особливістю тексту “Уривків”, яка заслуговує на увагу, є два випадки в його другій частині накреслення літери “лям” у кінцевій позиції з характерним розчерком, лінія якого декілька разів перетинає її вертикальну частину в словах “Faṣl” (فصل) і “Qara-Tal” (قره طال). Схожа форма написання літери “лям” зустрічається також в аналогічних заголовках “Faṣl”, написаних почерком *сульс*, у двох списках “Дербенд-наме” Мухаммеда Авабі Акташі, один з яких міститься в другій, основній частині київського рукопису, умовно позначений як “кумицька”, а другий входить до складу рукопису “Шеджере-і тюркі” з Національної бібліотеки в Берліні [Абу-л-Гази, арк. 88, 97, 97 зв., 98 та ін.; Abu’l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 4 зв., 9, 10, 11 та ін.]. Не виключено, що таке візуальне оформлення заголовків “Faṣl” було характерне для переписувачів міста Теркі

¹ Раніше він був помилково вказаний як *nasx* [див.: Сейтяг’єв 2021, 120].

на Північному Кавказі, звідки, судячи з усього, походить протограф обох зазначених списків “Дербенд-наме”.

У тексті першої частини на полях арк. 2 (початок рядка 4) надані три слова (*Oka bile Hān*), а у другій частині іншим почерком додатково записані імена: на полях поряд з іменем у тексті на арк. 2 зв. (*Qaras Sultānda*) і між рядків над іменами в тексті на арк. 3 (*Devlet Giray Sultānda, Selīm Giray Hānda, Arslan Giray Hānda*). У тексті обох частин “Уривків” подекуди використовуються оголоси (ازبك، اوچ، اوكتاي، اوئلق، صاين، قولطيق، اوت، يورك، ناظر).

Загалом перераховані особливості тесту “Уривків з ногайського епосу” з київського манускрипту справляють враження, що він був скопійований з досить добре, “урочисто” оформленого оригіналу. Чи був це окремих документ у стилі кримських ханських ярликів або султанських фірманів, вказівкою на що можуть бути почерк тексту й позначки в кінці рядків першої частини тексту “Уривків”, чи це була частина більшого за обсягом рукопису, на можливість чого вказують слова *temmet tamām* наприкінці другої частини твору, – сказати важко.

Дослідження “Уривків з ногайського епосу” дало змогу отримати дані щодо генеалогічних зв’язків, жанрової належності та форми обох розділів, які їх складають, а також специфіки розвитку історіографічних традицій середовища, у якому “Уривки” були поширені. Через досить великий загальний обсяг матеріалу, отриманого в результаті дослідження, було вирішено опублікувати його в декількох окремих статтях. Отже, ця стаття присвячена огляду текстів, споріднених з першим розділом “Уривків з ногайського епосу”.

2. Перший розділ “Уривків” розділ “Дафтар-и Чингіз-наме”

Попереднє дослідження тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу” показало, що він корелює з “Розділом, що описує місця зібрань та місця перебування” (“Faşl fî beyâni’l-me-câlis ve’l-mekân”) з анонімного твору 80-х років XVII ст. “Дафтар-и Чингіз-наме” (далі в тексті статті використовується також скорочена назва твору – “Дафтар”). Цей твір досить добре досліджений. У 2002 р. М. Іванич та М. А. Усманов опублікували його критичний текст у транскрипції, підготовлений М. Іванич на основі дослідження трьох найкращих і найбільш повних із поволзьких

(татарських) рукописів, які збереглися до наших днів, а також книжкового видання 1885 року [Ivanics, Usmanov (I) 2002, 4–7].

Порівняння текстів двох розділів показало близькість теми, змісту, структури двох текстів, побудови окремих речень, а також збіг у них лексичної епіфори *ḥāniñ yurtidur /ḥānning yurtidur* у кінці. Це можна проілюструвати за допомогою таблиці, наведеної далі, де показано окремі, близькі за змістом речення двох текстів, у яких повні збіги позначені напівжирним шрифтом, а часткові – курсивом.

Таблиця

Перший розділ “Уривків”	Відповідний розділ “Дафтар-и Чингіз-наме”
Şemen bile Tamaşdağ Тоқтāмиş / Ḥāniñ yurtidur.	Üy Üzān Тоқтāмиş Ḥān-ning yurtidur.
Şarāy aldı Boz / Ağaş Cānbek Ḥāniñ yurtidur.	Cim Cayıq arası / Cānibek Ḥān-ning yurti-dur.
Çoñğar bile Acdārḥān Bedr Sultān Berke Ḥāniñ yurtidur.	Kili Budur Berke Ḥān-ning yurti-dur.
Araqile Qara Terk Ḥutli Timur Ḥāniñ yurtidur. / Qazan ile Qara-Şu Şağali Ḥāniñ yurtidur.	Actarḥan / Temir Ḥutli Ḥān-ning yurti-dur. Qazan Şağali Ḥān-ning yurti-dur.

З таблиці видно, що два тексти мають відмінності у змісті та частково у фонетиці й морфології, але водночас не можна не помітити явних ознак існування між ними генетичного зв’язку. Це обумовило потребу їхнього порівняльного текстологічного вивчення з метою з’ясування ступеня спорідненості і зв’язку з архетипом, а також пошуку шляхів та причин змін, що сталися в тексті архетипу з часом. Для ознайомлення з повним змістом зазначених текстів далі наведено їхні транскрипції та переклади:

А. Перший розділ “Уривків із ногайського епосу”²

“[2a] Tekelik başı Körgürlü Çingiz Ḥāniñ yurtidur. *Yasilli*³ (?) bavrı Kök / Oray Kerayıt |Oñ| Ḥāniñ yurtidur. Cayıq boy[ı] Şarayçık Özbeg / Ḥāniñ yurtidur. Cüye Büye⁴ Aq Edil Ahmed Ḥāniñ yurtidur. / |Oqā bile Ḥān| Kermān Qāsim Ḥāniñ yurtidur. Şemen bile Tamaşdağ Тоқтāмиş / Ḥāniñ yurtidur.

² Транскрипція виконана автором цієї статті.

³ هبالى або بصیلی.

⁴ جويه بويه.

Muhammed ‘Aṭā Karlaş Şâh Sim-Sultān Hāniñ / yurtıdır. Küyük Qal‘a Şağır Kōl Sellem⁵ Sultān yurtıdır. / Ağaçlı İrgız, Üç Özän ‘Ömer-Ḥoca Hāniñ yurtıdır. Bâkī bile / üç hānlık Şayın Hāniñ yurtıdır. Şarāy aldı Boz / Ağaş Cānbek Hāniñ yurtıdır. Çoñğar bile Açdārḥān Bedr Sultān Berke Hāniñ yurtıdır. Ağısdan ile Dağıstān Aḥmed Şâh-/Aḥmed Hāniñ yurtıdır. Araқıle Qara Terk Qutlı Timur Hāniñ yurtıdır. / Qazan ile Qara-Şu Sağāli Hāniñ yurtıdır. Balta, Baraқ, Taş Kōpür / [2b] Badik oğlu Baraқ Hāniñ yurtıdır. Quban Fireng / yurtıdır. Qırım Taṭniñ yurtıdır. Duna Urum / yurtıdır. İslām-bol Qoştanṭin yurtıdır” [Абу-л-Гази, *арк.* 2–2 зб.].

Переклад⁶:

[2] Кьоргюрлю у верхів'ях Текеліка – це місце проживання Чингіс-хана. Кьок Орай із *зеленіючим* (?) схилом – це місце проживання Керай-та Она-хана. Сарайчик у долині Джайка – це місце проживання Узбека-хана. Джуе, Буе, Ак-Едиль – це місце проживання Ахмеда-хана. Ока з Хан-Кірманом – це місце проживання Касима-хана. Шемен і Тімасдак⁷ – це місце проживання Токтамиша-хана. Мухаммед-Ата Карлас-Шах – це місце проживання Сіма-султана. Куюк-Кале, Сагир-Кьоль – це місце проживання Селлема-султана. Агачли Іргіз, Уч-Озен – це місце проживання ‘Омера-Ходжі-хана. Решта і три ханства – це місце проживання Саїна-хана. Боз-Агаш перед Сараєм – це місце проживання Джанбека-хана. Чонгар з Ачдарханом – це місце проживання Бедра-султана Берке-хана. Агїсдан із Дагестаном – це місце проживання Ахмеда Шаха-Ахмеда-хана. Арак із Кара-Тереком – це місце проживання Кутлу-Теміра-хана. Казан з Карасу – це місце проживання Сагалі-хана. Балта, Барак, Таш-Кьопюр – / [2 зб.] це місце проживання Барака-хана, сина Бадіка. Кубань – це місце проживання френків, Крим – це місце проживання татів, Дуна[й] – це місце проживання урумів, Ісламбол – це місце проживання Костянтина.

В. “Розділ, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”.

Транскрипція тексту відтворена за критичним виданням “Дафтар-и Чингіз-наме”, підготовленим М. Іванич та М. А. Усмановим. Під час цитування в транскрипції, виконаній М. Іванич,

⁵ سلم.

⁶ Тут і далі переклади українською мовою виконані автором цієї статті.

⁷ تصدق. Поданий у транскрипції варіант прочитання цього топоніма належить Ю. фон Клапроту.

змінено окремі знаки відповідно до системи, прийнятої в цій роботі, а також зроблено незначні уточнення на основі факсиміле, поданого наприкінці книги М. Іванич та М. А. Усманова.

“[f.46r] **Faşl fî beyânî'l-mecâlis ve'l-mekân.** İmdi ma'lûm olsa bilesiz kim / yurtlarda Buğara Bulğar hânı-ning yurtı-dur. Tura Urus / Hân-ning yurtı-dur. Çârmişân ‘Ömer Hoca Hân-ning yurtı-dur. / Üy Üzân Toktaımış Hân-ning yurtı-dur. Cim Cayık arası / Cânibek Hân-ning yurtı-dur. Aq İdil tamağı Kara Hân birlä / Boğra Hân-ning yurtı-dur. Aq Tübe Baçman Hân-ning yurtı-|dur|. / Yöçi digân anıng kiçi inisi bolur irdi. Maskav Çağan Hân-ning / yurtı-dur. Tavtı⁸ tamağından tüben Almalı⁹ Atağa tegrü irdi¹⁰. / Oşbu Ufa tamağı Tire Hân-ning yurtı-dur. Andın yene / Tura tavning üstünde uluğ oba bar turur. Tire Hân-ning / sârây-ning ornı oşaldur. Sarayçık Çalpaq¹¹ Hân-ning yurtı-/dur. Incı¹² Hekîm Hân-ning yurtı-dur. Hekîm Hânı yer yutdı. / Üc yılğa-ça âvâzı kelä yatdı andın şong kelmädi. Actarhan / Temir Qutlı Hân-ning yurtı-dur. Kili Budur Berke Hân-ning yurtı-/dur. Kazan Şağalı Hân-ning yurtı-dur. Zay tamağı Bulâr / Hân-ning yurtı-dur. V’Allahü a’lemü |bi’ş-şavâb|” [Ivanicz, Usmanov 2002, 89–90, 250, 285–286].

Переклад:

Розділ, що описує місця зібрань та місця проживання. Тепер, якщо це відомо, то ви знаєте, що серед місць проживання Бухара – це місце проживання Булгара-хана. Тура – це місце проживання Урус-хана. Чермішен – це місце проживання ‘Омера-Ходжі-хана. Уй, Узен – це місце проживання Токтамиша-хана. Простір між Джимом та Джаїком – це місце проживання Джанібека-хана. Гирло Ак-Ідиля – це місце проживання [Мамай] Кара-хана та Богра-хана. Ак-Тюбе – це місце проживання Бачмана-хана. Той, кого звать Йочі, був його молодшим братом. Маскав – це місце проживання Чагана-хана. Воно було від гирла Тавти до Алмали-Ати, зазначене гирло Уфи – це місце проживання Тире-хана. Потім також на горі Турі є величезна височина, це місце

⁸ طوطى; над цим словом додано: طراطا (найімовірніше, Тура-та[у] – гора Тура).

⁹ ال.

¹⁰ Варіант із рукопису В (рукопис В. 2540 із зібрання Санкт-Петербурзького відділення Інституту сходознавства РАН): *Çağan Hân-niñ yurtı Tavtı tamağından tüben Almay Atağa tegr/ü irdi* (Володіння Чагана-хана було нижче гирла Тавти до Алмай-Ати) [Ivanicz, Usmanov 2002, 286].

¹¹ Варіант: Çapaq [Ivanicz, Usmanov 2002, 286].

¹² Варіант: اچر (İçer ?) [Ivanicz, Usmanov 2002, 286].

палацу Тире-хана. Сарайчик – це місце проживання Чалпака-хана. Инджир – це місце проживання Хекіма-хана. Хекіма-хана поглинула земля. До закінчення трьох років долинав його голос, потім зник. Аджтархан – це місце проживання Теміра-Кутли-хана. Кілі Будур – це місце проживання Берке-хана. Казань – це місце проживання Шагалі-хана. Гирло Зая – це місце проживання Буляра-хана. А істину знає Аллах!

Навіть при попередньому порівнянні двох наведених вище текстів не можна не побачити наявності в першому розділі “Уривків з ногайського епосу” окремих частин, яких бракує у відповідному розділі списків “Дафтар-и Чингіз-наме” поволзького походження. Насамперед це стосується повідомлень про належність Кубані, Криму, Дунаю та Стамбула (Ісламбола).

Важливе значення для з’ясування характеру генетичних з’язків між двома списками твору може мати їхнє датування. Дослідник “Дафтар-и Чингіз-наме” М. А. Усманов слідом за швейцарсько-англійським археографом Ш. П. А. Рйо і татарським дослідником А. Рахімом датував цю пам’ятку 80-ми роками XVII ст. Він встановив, що “Розділ, що описує місця зібрань та місця проживання” міститься лише в дев’яти повних списках твору, датованих серединою XVIII – XIX ст. У семи неповних та десяти фрагментарних списках “Дафтару”, досліджених М. А. Усмановим, цього розділу немає, так само як і “Розділу, що розповідає дастан про Ідіге-бека”, скорочення якого також міститься в “ногайській” частині київського манускрипту.

На відміну від вказаного розділу з “Дафтару”, який може бути датований, як і вся пам’ятка, 80-ми роками XVII ст., точне датування видозміненого тексту першого розділу “Уривків” невідоме. Як і у відповідному розділі “Дафтару”, найпізнішим з відомих ханів, зазначених у ньому, є хан Казані Сагалі-хан (Шах-Алі-хан, 1519–1521, 1546, 1551–1552) [Абу-л-Гази, *арк. 2 зв.*]. Якихось відмінних відомостей в тексті цього розділу “Уривків”, які б дали змогу впевнено датувати його пізнішим часом, немає. Водночас наявність у ньому явно доданих у кінці даних про Кубань, Крим, Дунай та Стамбул дає змогу говорити про те, що текст першого розділу “Уривків” являє собою пізнішу переробку відповідного йому розділу “Дафтару”.

Ім’я автора “Дафтар-и Чингіз-наме” невідоме. М. А. Усманов у ранньому дослідженні 1972 р., так само як А. Рахім і В. В. Бар-

тольд, вважав, що всі частини “Дафтару” належали одному автору. Наявність на руках населення його окремих розділів як самостійних творів він, як і А. Рахім, пов’язував з діяльністю різних осіб, які переписували лише ті розділи, які їх більше цікавили. Хоча М. А. Усманов сам стверджував, що “Дафтар-и Чингіз-наме” “більше нагадує збірник, який включає, подібно до твору Кадира-Алі-бека, окремі повісті-дастани, досить самостійні за формою, але об’єднані ідейно-політичною спрямованістю”, ні це, ні навіть зазначене ним включення до цього твору «короткої версії вже відомого... за “Збірником” Кадира-Алі-бека шаджара (родоводу) Ідіге» не змусило дослідника змінити свою думку про авторство “Дафтару” [Усманов 1972, 97, 116, 124].

Пізніше, у 1982 р., однофамілець М. А. Усманова, башкирський дослідник А. Н. Усманов, висловив принципово іншу думку щодо походження окремих розділів (дастанів) “Дафтару”. Говорячи про його публікацію 1822 року, виконану І. Хальфінім, він назвав її збірником, що складається з татарських шеджере, вказавши в такий спосіб не лише на копільнятивний характер твору, а й на те, що він створений на основі історико-функціональних жанрів літератури, пов’язаних із фольклором [Жизнь Джингизхана... 1822; Усманов 1982, 18; Надергулов 2009, 10]. У 2015 р. схожу думку висловили автори 13 тому “Історії башкирських родів”. За їхніми словами, «автор-упорядник “Дафтару” просто зібрав і відредагував різноманітні тексти, що самостійно ходили серед населення Урало-Поволжя, потім щось додав зі своїх джерел» [История башкирских родов (13) 2015, 15].

М. А. Усманов у 1972 р. припустив, що автор “Дафтару” належав до опозиційного кола татарських феодалів XVII ст. На відміну від нього, автори 13 тому “Історії башкирських родів” висловили припущення про належність автора-упорядника “збірника” до башкирів, аргументуючи це тим, що він згадав у тексті твору башкирське повстання 1681–1684 років. М. А. Усманов у 1972 р. таку можливість виключав, стверджуючи, що автор плутає родоплемінні відносини башкир з загальнотюркськими, і взагалі говорить про башкирів як про “віддалену третю особу” [История башкирских родов (13) 2015, 15; Усманов 1972, 128].

Загалом, з огляду на включення до “Дафтар-и Чингіз-наме” дастана про Едіге зі “Збірника літописів” Кадира-Алі-бека [Усма-

нов 1972, 116] висновок А. Н. Усманова й авторів 13 тому “Історії башкирських родів” щодо того, що розділи “Дафтару”, зокрема й “Розділ, що описує місця зібрань та місця перебування”, є самостійними творами, об’єднаними та стилістично опрацьованими анонімним автором-упорядником з числа місцевих жителів Поволжя чи Приуралля, видається цілком обґрунтованим і правильним.

3. Уривок з “башкирської родовідної хроніки” (шеджере)

У 2002 році В. В. Трепавлов, який у своїх дослідженнях покликається на роботи М. А. Усманова 1972 р. та А. Н. Усманова 1982 р., звернув увагу на схожість зазначеного розділу з “Дафтару” з уривком з “башкирської хроніки”, аналізу якої свого часу була присвячена стаття Д. М. Соколова. Водночас В. В. Трепавлов помилково назвав Д. Н. Соколова перекладачем і першим публікатором цієї “башкирської родовідної хроніки” (шеджере). Насправді його переклад був виконаний і вперше виданий у 1890 р. П. С. Назаровим [Назаров 1890, 166, 167; Соколов 1898, 45, 46; Трепавлов 2007, 31–32, прим. 35].

В. В. Трепавлов не прийняв датування зазначеного уривка, запропоноване Д. Н. Соколовим (кін. XIV ст.), аргументуючи це тим, що “нагромадження анахронізмів і вигаданих деталей не дає змоги з довірою поставитися до інформації шеджере” (як він охарактеризував зазначений уривок з “башкирської хроніки”), і в продовження цих слів дав аналогічну оцінку вже розглянутому вище розділу з “Дафтару”: «Подібний текст “Дафтар-и Чингізнаме” показує, яка різночасна суміш подій і героїв уявлялася невідомому автору цього твору. Тому немає підстав спиратися на них при датуванні згадуваних там реалій» [Трепавлов 2007, 32].

“Уривок з башкирської хроніки”, на подібність якого до зазначеного вище розділу з “Дафтар-и Чингізнаме” вказав В. В. Трепавлов, заслуговує на особливу увагу в контексті вивчення першого розділу “Уривка з ногайського епосу”. Як показало дослідження М. А. Усманова, зазначений розділ “Дафтару” не містився в неповних та фрагментарних списках із Поволжя, що, за оцінкою А. Рахіма, може свідчити про недостатній там до нього інтерес [Усманов 1972, 102, 124]. І навпаки, включення “Розділу, що описує місця зібрань і місця перебування” (єдиного з усіх

розділів “Дафтару”) в “башкирську хроніку” свідчить про інтерес до нього з боку башкирів як до джерела з історії їхньої землі.

Зміст зазначеного уривка “башкирської хроніки” був уперше детально проаналізований у 1898 р. Д. М. Соколовим. Він охарактеризував записи історичного характеру, які містять уривок, як “башкирський літопис” або “башкирську хроніку” (у його виданні вона позначена літерою А) і розділив на дві частини (І і ІІ). Частину І дослідник для зручності покликань поділив на параграфи, а з частини ІІ навів лише перші три записи в літописній формі, які належать до 1237, 1238 та 1494 років. Уривок, про який ідеться, був виділений ним у § 7 частини І. Як було зазначено вище, Д. М. Соколов датував його кінцем XIV ст., обґрунтовуючи це тим, що в ньому наявні відомості про Тохтамиша, Джанібєка і Кутлуга-Тимура, чиє правління датується XIV ст., а імена Сагана і Шагалі (останній – це хан Казані Шах-Алі, 1519–1521, 1541, 1551–1552), на його думку, потрапили до нього з іншого розділу “башкирської хроніки” (позначеного в нього як § 6) [Соколов 1898, 62–63; Сычев 2008, 681].

Д. Н. Соколов справедливо припустив, що цей уривок у тексті “башкирської хроніки” навряд чи розташований на своєму початковому місці і що його відомості навряд чи можуть бути датовані 1648 р., як зазначено в ній. Крім того, він визначив, що § 1 і 3 хроніки А є запозиченнями з “Літопису Булгарського” Шарафа-Еддіна бен Хісама-Еддіна (“Таваріх-і Булгарія” Хісамуддіна б. Шарафуддіна, сер. XVI ст.) [Рисала-і Таварих-и Булгарія 2011, 19–20, 21; Соколов 1898, 52–54]. Це явно вказує на компілятивний характер “башкирської хроніки” і на те, що згаданий уривок (§ 7) був запозичений її укладачем з іншого джерела. З огляду на те, що найпізніша дата, зазначена в “башкирській хроніці”, – 1833 рік, таким джерелом, цілком можливо, міг бути один з пізніх списків “Дафтар-и Чингіз-наме”.

Деякі висновки Д. Н. Соколова підтверджуються даними наведеного вище тексту з “Дафтару” та інших джерел і дають змогу уточнити переклад П. С. Назарова. Зокрема, це стосується згадки в Казані не “росіян”, а хана Уруса, потреби читання замість “Сершістан” (у П. С. Назарова – Сершісшан) та “Аюзан”, відповідно, “Сермесан” та “Ай та Узан”. Цілком справедливо Д. Н. Соколов виключив знак питання, поставлений П. С. Назаровим біля імені Сагана [Соколов 1898, 46, 48, 61–62].

Уривок з перекладу “башкирської хроніки”, виконаного П. С. Назаровим, відредагований Д. Н. Соколовим, має такий зміст¹³:

“У Бухарів був тоді хан Буляр; у Казані були росіяни (Урус); у Серемшоні¹⁴ (Серемшан) – Урман, на р. Аюзан (р. Ай та Узан) – Тохтамиш, на р. Джадієль¹⁵ та Яїк – Джанібек, на р. Амділь¹⁶ (до гирла) – Кара-хан та Бугара-хан, у Москві – Саган; у гирлах 3 річок: Тоук, Алмали та Уфій-Іделя – Кірей-хан; сарай його стояв на горі, на кургані. На Інджарі був Хакім-хан; він провалився, і на місці провалу довго був шум. В Астрахані був Темір-Кутли; у Казані – Шагалі, на р. Зай та Гір’ял – Ішим-хан” [Назаров 1890, 167; Соколов 1898, 48].

Отже, уривок з “башкирської хроніки”, переклад якого російською мовою був уперше виданий у 1890 р. П. С. Назаровим і який вперше був детально проаналізований у 1898 р. Д. М. Соколовим, є частиною компілятивного твору, створеного близько 1833 р. серед башкирів. Судячи з усього, цей уривок був скопійований у “башкирську хроніку” з одного з пізніх списків “Дафтар-и Чингіз-наме”. Цікавим його залучення до вивчення першого розділу “Уривків з ногайського епосу” поряд із критичним текстом відповідного розділу “Дафтару”, підготовленим на основі поволзьких списків твору, робить те, що він залишився поза увагою дослідників “Дафтару”, а також те, що він був включений до “башкирської хроніки” як джерело з історії башкирів. Ще більш цікавим це роблять верхні хронологічні рамки цього джерела, пов’язані зі згадкою в ньому казанського хана Шаха-Алі (бл. середини XVI ст.), а також згадка в ньому, за словами А. Н. Усманова, “ногайських ханів” поряд із золотоординськими. Ногайці, чії феодали в XV – першій пол. XVI ст. володарювали над

¹³ У дужках подано варіанти перекладів, запропоновані Д. Н. Соколовим, а у виносках – варіанти, подані в перекладі П. С. Назарова.

¹⁴ Сершісшан.

¹⁵ Джадієм.

¹⁶ Ашділь. Д. Н. Соколов щодо назви *Ашдель*, яка згадується в його тексті в § 3, дає таке пояснення: «...це, мабуть, описка, бо річка Ашделі не існує. Треба читати “з Ак-Іделі”, а оскільки в § 2 р. Уфа названа Ак-Уфій-Ідель, то відповідно до зв’язання з літописом Шерефа Еддіна треба вважати, що в цьому разі слово “Уфій” пропущено помилково одним із переписувачів» [Соколов 1898, 54]. З якоїсь причини дослідник не змінив у цьому місці Амділь на Ак-Ідель.

більшою частиною башкирських земель, роди яких кочували по території Башкирії і хани яких мали ставки на території сучасних міст Уфи та Оренбурга, як показує наявність у них рукописних варіантів відповідного розділу “Дафтару”, також вважали це джерело релевантним до своєї історії [Усманов 1982, 18–19, 46–47, 62–64]. Зазначене дає змогу припустити, що фольклорне джерело, взяте автором-упорядником “Дафтар-и Чингіз-наме” за основу “Розділу, що описує місця зібрань і місця перебування”, походило з башкирських земель і, можливо, з ногайського середовища.

4. Уривок з “татарської історії”, виявленої В. Н. Татищевим

Ще одним підтвердженням особливого інтересу башкирів до зазначеного розділу з “Дафтару” є його наявність в одному зі списків твору, який був виявлений В. Н. Татищевим “у башкирському селищі Сибірської дороги” в 1730-ті рр. й охарактеризований ним як “татарська історія”. Список був скопійований Мустафою Кутлумухаметовим. У 1737 р. окремі аркуші, вирізані з рукопису разом з їхнім перекладом, виконаним перекладачем канцелярії В. Н. Татищева Арсланом Бекметовим, були відправлені в Петербург. У наші дні копія перекладу, виконана В. М. Татищевим, була виявлена Р. Г. Букановою, яка опублікувала його у 2007 р.

Переклад поділено на дві частини: “Стаття про ханів” та “Стаття по-татарськи та 700 року, нині тому 450 років”¹⁷. Перша стаття містить текст, аналогічний до “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”, із включеним до нього невеликим стороннім уривком, а друга – текст, аналогічний до “Розділу, що розповідає дастан з історії” (“Faşl fi beyân-ı dâstânü’ t-târih”) з “Дафтару”, з невеликою частиною, якої бракує в ньому, – тим самим стороннім уривком, що включений до першої статті. Після першої публікації, виконаної в точній відповідності текстові оригіналу у 2007 р., Р. Г. Буканова у 2010 р. вдруге опублікувала окремо текст “Статті про ханів”, виключивши з нього уривок із “Розділу, що розповідає дастан з історії” [Буканова 2010, 41; Буканова, Фешкин 2007, 21–24; Усманов 1972, 98; Ivancics, Usmanov 2002, 90].

¹⁷ Оригінальною мовою публікації: “Статья о ханах” і “Статья по-татарски и 700 году, ныне тому 450 лет”.

Як показують публікації Р. Г. Буканової, нею не було встановлено відповідність зазначеного уривка з рукопису, виявленого В. Н. Татищевим, “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”. Принаймні в її публікаціях немає на це вказівок. Водночас М. А. Усманов, який ще в 1972 р. ознайомився з цим джерелом, зокрема й мовою оригіналу (про що свідчить наведений ним уривок з його колофону), нічого не говорить про наявність у ньому “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування”, повідомляючи лише, що він містить останній розділ “Дафтару” – “літопис”. Через це дослідник включив рукопис із зазначеним текстом до фрагментарних списків, які зазвичай містять останній розділ – “літопис”, і датував початком XVIII ст., визнавши першим серед найстаріших списків узагалі [Усманов 1972, 101, 102, 123]. Отже, переклад А. Бекметова, який дійшов до наших днів разом із тюркським оригіналом, цікавий із двох поглядів: тим, що він виконаний з найстарішого з відомих сьогодні списків “Дафтар-и Чингіз-наме”, а також належністю рукопису, який містить відповідний розділ, башкирам.

На жаль, ознайомитися з оригінальним текстом уривка сьогодні немає можливості. Проте порівняння двох перекладів “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування”, виконаних з башкирських за походженням списків, з оригінальним текстом зазначеного розділу в повних списках, які походять з татарського середовища, є дуже цікавим з погляду з'ясування історії його тексту. Саме з цього погляду переклад уривка з “татарської історії”, виконаний А. Бекметовим, був також долучений до дослідження першого розділу “Уривків з ногайського епосу”.

Текст перекладу “Статті про ханів”, опублікований Р. Г. Букановою, має такий зміст:

“Булгар – Булгара-хана житло.

Тобольськ – Урус-хана житло.

Черемшан – Умирхучі-хана житло, яке розташоване в Казанському повіті на Нагайській дорозі на Закамській стороні.

Уюзан [Узень] – Токтамиша-хана житло, а та Уюзан річка в Уфінському повіті на Нагайській дорозі від міста Уфи відстанню в п'ятнадцяти верстах впала в Уршак річку.

Між Ембою та Яїк річками – житло Женібєка-хана.

Бельське гирло – Кара-хана житло.

Актюба – Басмана-хана житло, стоїть на гирлі Сакмари річки; брат у нього менший на ім'я Ючі.

Туратавське гирло до самого Алмали-Ати – Чахана-хана житло, а саме гора розташована у вотчині Юрматинських башкирців, де впала Селеук річка в Білу річку.

На гирлі Уфи річки – Тіря-хана [Тура-хана] житло.

На відстані від Уфи в чотирьох верстах – Саралчик, Чалсака-хана житло.

А Саралчик розташований на річці Яіку між Яїцьким та Гур'євом містечками – Анчі-Хакіма-хана житло.

< ... >

Астрахань – Тімера-Кутли-хана житло.

Кабіл – Сіберка-хана житло.

Казань – Шігалея-хана житло.

Заїнське гирло – Булара-хана житло” [Буканова 2010, 42].

Отже, переклад “Статті про ханів” А. Бекметова, виконаний з найстарішого (за оцінкою М. А. Усманова) з відомих сьогодні списків “Дафтар-и Чингіз-наме”, є ще одним текстом, який походить із башкирського середовища й може містити дані, важливі з погляду вивчення історії тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу”.

5. “Дастан про місце зібрання та місце перебування” з рукопису Берлінської національної бібліотеки

М. А. Усманов у своєму дослідженні “Дафтар-и Чингіз-наме” повідомив про п'ять списків твору, які він вважав повними, але з якими, наскільки можна зрозуміти, не працював [Усманов 1972, 102, 123–124]. Зазначені списки походять з:

- 1) особистої колекції літератора Н. Ісамбета (список XVIII ст.);
- 2) Британського музею в Лондоні;
- 3) Королівської бібліотеки в Берліні;
- 4) Національної бібліотеки в Парижі;
- 5) Бібліотеки АН Казахської РСР.

Під час перевірки даних щодо “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару” з метою отримання додаткових відомостей щодо її тексту були досліджені два із зазначених М. А. Усмановим манускриптів: паризький (BnF, Département des Manuscrits. Supplément turc 143) і берлінський (Staatsbibliothek zu Berlin, Islamische Handschriften, Diez A quart. 14). Було

з'ясовано, що паризький манускрипт неповний. Він складається з першого розділу “Дафтару”, у якому розповідається дастан про рід Чингісхана, без заголовка (с. 1–37), “Розділу дастана про Аксака Тимура” (“*Faşl fî dâstâni Aḳsaḳ Temir*”, с. 37) і “Розділу дастана про династію Амата, сина ‘Іси” (“*Faşl fî dâstâni ‘İsâ oġlı Amet sülâları*”, с. 63–65). Останній неповний, він завершується словами “В Амета-бія був раб” (“*Amet Biy-niñ bir ḳulı / [bar irdi]*”) [Histoire de Chinkiz Khan... 65; Ivanicz, Usmanov 2002, 84]. Виявилось, що розділи, включені в рукопис, за змістом відповідають найбільш повним варіантам “Дафтару”, взятим М. Іванич та М. А. Усмановим за основу критичного видання, аж до аналогічних або дуже схожих елементів візуального оформлення (малі заставки, зображення тамг, ілюстрації). Паризький список має незначні похибки в орфографії (що, за свідченням М. Іванич, характерно для всіх списків твору), але цілком може бути використаний для уточнення окремих місць критичного тексту, наприклад назв обладунків та ін. [Histoire de Chinkiz Khan... 7, 30–34, 49; Ivanicz, Usmanov 2002, 6, 36, 56–57, 60, 71].

З огляду на дослідження тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу” набагато більший інтерес становить берлінський рукопис, у якому на порожньому лицьовому боці першого аркуша міститься заголовок “Це книга історій, яка пояснює походження хана Чингіза” (“*Hâzâ kitâb tevârîḳ Hân-ı Çiñgiz-ing aşlın beyân ider*”), а безпосередньо перед початком тексту вказана назва “Чингіз-наме” (“*Cengiz-nâme*”) [Çiñgiznâme, арк. 1, 1 зв.]. Текст твору в берлінському рукописі викладено на аркушах 1–22 (пагінація європейська). Берлінський список “Чингіз-наме”, як і паризький, неповний. У ньому бракує розділу про Едіге і заключного “Розділу, що розповідає про історію”. Перші два розділи “Дафтару” (розділи, що розповідають дастани про рід Чингісхана й Аксака Тимура) в берлінському списку твору мають значні розбіжності з відповідними їм текстами списків з Поволжя і Приуралля, відображеними у критичному виданні твору, а третій, дастан про Амата сина ‘Іси, яким завершується текст твору в берлінському рукописі і який має окремі відмінності в мові, не має кінця. Останні речення в ньому: “Сказавши, що дівчина вагітна, хан відправив військо. Ельчин Алав вирушив головним із трьомастами людей” (“*Ḳız buvaz imiş dib çerü yibârdı. Üç yüz kişi birle / Elçin Alav baş kitdi*”).

“Дастан про місце зібрання та місце перебування” (“Destân fi’l-meclisi ve’l-mekân”, арк. 13 зв. – 14) у берлінському списку включений до першого розділу безпосередньо перед відомостями про бойові обладунки Чингісхана, його синів та інших ханів. У такому ж порядку тексти, присвячені місцям збору і місцям перебування (перший розділ) та обладункам ханів (другий розділ), ідуть і в “Уривках з ногайського епосу” в київському манускрипті. Це вказує на існування генетичного зв’язку між “Уривками з ногайського епосу” та відповідною частиною берлінського рукопису. Крім того, це підтверджує те, що текст першого розділу “Уривків” є пізнішою переробкою відповідного йому розділу “Дафтару”. Цілком природно припустити, що вказана частина берлінського рукопису є проміжною ланкою між відповідними текстами “Дафтару” та текстом “Уривків з ногайського епосу”.

Фонетичні особливості мови берлінського списку твору, відбиті в його орфографії, містять вказівки на його ногайське походження. Про це свідчать окремі випадки заміни загальнотюркського звука /ч/ на /ш/ і загальнотюркського звука /ш/ на /с/, що властиво ногайській мові, а також чергування зазначених звуків у тексті: *temirçi – temerşi* (але *etmäkçi – ötmäkçi*); *Börte Kuçın – Börte Kuşın; Uyşın – Uysun/Uysin; Kıpçak – Kıpşak* [Баскаков 1969, 293; Ivanicz, Usmanov 2002, 43; Ćingĩznâme, арк. 5 зв., 11, 12, 12 зв., 13]. Трапляються також приклади вживання явно ногайських лексичних одиниць там, де в поволзьких списках “Дафтару” використовуються їхні чагатайські або загальнотюркські еквіваленти: *açıǵı kâlib – aşuvlandı* (“розлютившись” – “розлютився”); *şunda kâlib – sonda kelib* (“прийшовши туди”); *hâmile ermiş – buvaz imiş* (“виявляється, була вагітною”) [Ногайско-русский словарь 1963, 55, 87, 522; Ivanicz, Usmanov 2002, 83, 84, 85; Ćingĩznâme, арк. 21, 21 зв.]. Крім того, рукопис містить вказівку на те, що його власником був ногаєць. У тексті на арк. 23, що містить рецепт ліків від хвороби серця, слово *şölmek* (аз., кримськотат., тур. та ін. “горщик, глечик, кухоль”) передане у формі *şölmek* (شولمك), властивій для фонетики ногайської мови [Ногайско-русский словарь 1963, 416; Сравнительный словарь... (1) 1869, 499–500].

Окремої уваги заслуговує використання в тексті пам’ятки слова *feygamber* (فَيْغَمْبَرٌ – “посланник; пророк”) з літерою “фе” на початку. Схожа форма написання цього слова зустрічається також в

одному з написів київського манускрипту без діакритичної крапки над літерою “гайн” (غ), імовірно, пропущеної під час копіювання: *feu'amp̄er* (فيعمير) [Абу-л-Гази, *арк. 1 зв., 102*; *Ġingīznāme*, *арк. 11 зв.*]. Про використання арабської літери “фе” (ف) на письмі кумиками для позначення звука /п/ у запозичених словах свого часу написав Т. Макаров у своїй “Татарській граматиці кавказького нарiччя” [Макаров 1848, 8]. Отже, як свiдчить наведений приклад з берлінського рукопису, а також текст “Прохання кумицьких ногайців” від 1860 р., у якому прiзвище пристава, або командувача вiйськ на Кавказькiй лiнii, I. П. Дельпоццо (дель-Поццо) передане у формi *Делāфūс*, цей принцип орфографii, найiмовiрнiше, був запозичений ногайцями в кумикiв, мова яких довгий час була мовою мiжнацiонального й мiжнародного спiлкування на Пiвнiчному Кавказi [Кононов 1982, 246; Оразаєв 1989, 57, 59, 62, 72, *прим. 62; 171*; Сейтяг'яєв 2021, 109].

У морфологiї тексту берлінського манускрипту вiдчується вплив османської мови при одночасному збереженнi морфологiчних особливостей початкового тексту: *bar ermiş – bar imiş*, *bar erdi – bar idi*; *körgāni yoķ erdi – kōrmişi yoķ idi* (але водночас: *barib aydılar erse – boldi irse*) [Ivanicz, Usmanov 2002, 41, 43, 54, 85; *Ġingīznāme*, *арк. 5, 11, 12, 21 зв.*]. Це може свiдчити про походження цього рукопису як з Пiвнiчного Кавказу, так i з Пiвнiчного Причорномор'я. Однак усi перерахованi мовнi особливостi в комплексi дають змогу говорити про походження берлінського манускрипту саме з Пiвнiчного Кавказу i про те, що вiн був скопiйований i використовувався серед ногайцiв. Водночас переважне позначення велярного носового звука /ŋ/ лiтерою “сагир нун” (“кеф нуни”) без діакритичних крапок поряд iз використанням у словах з основою, що закінчується приголосним звуком, форми афiкса родового вiдмiнка *-niñ* (*hānlarniñ*, *hānniñ*), властивого морфологiї сучасної кримськотатарської мови i характерного для власне ногайського дiалекту ногайської мови, може слугувати вказiвкою не лише на належнiсть рукопису ногайцям, а й на їхнiй певний зв'язок iз Кримом [Баскаков 1940, 65; Язика народов СССР 1966, 240]. Загалом, зважаючи на змiни в композицiї твору та змiстi в окремих роздiлах берлінського рукопису, текст “Дафтар-и Чингiз-наме”, який вiн мiстить, можна розглядати як ногайську редакцiю твору.

Розділ про місця зібрань та проживання в берлінському манускрипті має такий зміст¹⁸:

/ [13 зв.] *Destân fî'l-meclisi ve'l-mekân. İmdi hâbir hânlarınî / neşînleriniñ beyânı.*

Учі дур болған Бірке Һәниñ¹⁹ / yurtı. Tārā Urus Hân-nıñ yurtı. Çermesan Umur Hoca / Hâniñ yurtı. Üç Özän Toqtamış Hâniñ yurtı. Cim / Cayıq arası Cānbeğ Hâniñ yurtı. Aq Edil tamaqı Qara Hâniñ / Boğra Hâniñ yurtı. Aq Töbe Bacman Hâniñ yurtı. / Anıñ kiçi inisi Yoçi digän Çağan tuıtısı. <...>²⁰ tamağından töbän / Almalı Atağa tegrü anıñ yurtı. A[n]ıñ uluğ ağası Ker Hân / digän, oşbu Evfe²¹ tamağı anıñ yurtı. Qaratağ üstünde bir uluğ / oba²² bar durur. Sarâyınıñ ornı oşal durur. Hindare Hikim Hân-nıñ yurtı. Seraçuq Çilbıq Hâniñ yurtı. Nicarda²³ Hikim Hân-nı yer yutdı. Üç yılğaça ağası turdı andan songra / songra batı. Açıdarhan Temer Qutlı Hân-nıñ yurtı. Oñ Köl Bedr Sultān / Berki Hân-nıñ yurtı. Qazan Şiḡ-‘Ali Hân-nıñ yurtı. Ziya tamağı Bolad / Hân-nıñ yurtı [Çingiznāme, *арк.* 13 зв. – 14].

Переклад:

Дастан про місце зібрання та місце перебування. Тепер виклад [місце] проживання ханів, [про які] обізнаний.

[Місце], край якого розташований далеко, – місце проживання Бірке-хана. Тара – місце перебування Уруса-хана. Чермесан – це місце перебування Умура Ходжі-хана. Уч-Озен – місце проживання Токтамиша-хана. Простір між Джимом та Джаїком – місце проживання Джанбека-хана. Гирло Ак-Едиля – місце проживання Кара-хана Богра-хана. Ак-Тюбе – місце проживання Баджмана-хана. Його молодший братик – заручник Чагана на ім'я Йочі. Його місце проживання – нижче гирла <...> до Алма-Ати. Його старший брат на ім'я Кер-хан, його місце проживання – зазначене гирло Евфе. На Каратазі є величезний пагорб, тобто місце палацу. Це місце проживання Хіндаре Хікіма-хана. Сарачук – місце проживання Чілбика-хана. У Ніджарі земля поглинула Хікіма-

¹⁸ Транскрипцію тексту виконано автором статті з урахуванням оригінальних оголосів у рукописі.

¹⁹ Напівжирним шрифтом виділено частину тексту, написану в рукописі червоним чорнилом.

²⁰ У тексті пропуску немає.

²¹ *أوف*.

²² *اويّة*. У розділі з “Дафтар-и Чингіз-наме” є схоже місце, у якому тут стоїть слово “*oba*” – “пагорб” (*Andın yene / Tura tavning üstünde uluğ oba bar turur Tire Hân-ning / sérây-ning ornı oşaldur*).

²³ *نجارده*.

хана. До трьох років перебував його брат, після цього зник. Ачдархан – місце проживання Темера-Кутлу. Он-Кьоль – місце проживання Бедра-султана Беркі-хана. Казан – місце проживання Шиха-Алі-хана. Устя Зії – місце проживання Болада-хана.

З огляду на найімовірніше походження берлінського рукопису з ногайського середовища наявний у ньому “Дастан про місце зібрання та місце перебування” є одним з найбільш цікавих з погляду вивчення історії тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу”. Крім того, важливою особливістю берлінського списку “Дафтар-и Чингіз-наме” є його найімовірніше північнокавказьке походження. Це є додатковим аргументом на користь долучення зазначеного “Дастана”, який міститься в його складі, до дослідження тексту першого розділу “Уривків”.

6. Уривок з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом

Ще одним відомим сьогодні текстом, близьким за змістом до першого розділу “Уривків з ногайського епосу” і відповідного йому розділу “Дафтар-и Чингіз-наме”, є уривок з “історії татар, написаної ногайським татарським діалектом”²⁴, яку Ю. фон Клапрот придбав у Моздоці в 1807 р. і про яку повідомив у своїй “Подорожі Кавказом і Грузією” в 1814 р. На ідентичність розділу з “Дафтару” та уривка з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, у 2016 р. вказав І. В. Зайцев, який і раніше звертав увагу дослідників на це джерело в контексті вивчення кримської історіографічної традиції [Зайцев 2009, 235–236; Зайцев 2016, III; Klaproth 1814, 239; Klaproth 1823, 180–182]. Незважаючи на це, зазначений уривок досі не став предметом спеціального дослідження. Для цієї статті він, як і переглянутий вище “Дастан про місце зібрання та місце перебування” з берлінського списку “Дафтар-и Чингіз-наме”, становить особливий інтерес через його північнокавказьке походження та зв’язок із ногайцями, що споріднює його з першим розділом “Уривків”.

У лондонському виданні 1814 р. Ю. фон Клапрот навів власний переклад зазначеного уривка англійською мовою, а в першому томі пізнішого паризького видання 1823 р., крім французького

²⁴ В англійському перекладі: “history of the Tartars, written in the No-gay Tartar dialect”; у французькому: “histoire des Tatares, écrite en dialecte noğai-tatare” [Klaproth 1814, 239; Klaproth 1823, 180].

перекладу уривка, навів також оригінальний текст арабською графікою у виносці. Нижче подається його транскрипція²⁵:

“Dâstân fi’l-meclisi ve’l-mekân

İmdi hânların yurtları. Macar²⁶ bolur bir hânuñ yurtı. Urış bir hânuñ yurtı. Hursan²⁷ imdi Emir Hoca Hânuñ yurtı. Üç Özen Toktañmış Hânuñ yurtı. Cam Cayık arası Şermişen birle Tımşadağ²⁸ Cân Beg Hân yurtı-dur. Aq İdil tamağı Sarây aldı Boz Ağaş Kara Hânuñ yurtı, Bora Hânuñ yurtı. Aq Tuba Kûşim Hânıñ yurtı. Tura Tağı üstindâ ulu obar-dur ğanlaruñ²⁹ yurtı tö-besi oşal turur. Hind Hekîm Hânuñ yurtı. Sarayçık Yayık Hânuñ yurtı. Macar hekîm hânları üç. Acdarhan³⁰ Timur Qutlu Hânuñ yurtı-dur. Berki Hânuñ yurtı Qathtar-dur. Şeyh ‘Ali Hân-nıñ yurtı Qazan bolur” [Klaproth 1823, 181, прим. 1].

З перекладу, поданого у виданнях подорожей Ю. фон Клапрота, видно, що в ньому поділ на речення відрізняється від поділу на речення в перекладах башкирських списків відповідного розділу. Це можна показати на прикладі пізнішого французького перекладу названого уривка 1823 р. (у виносках вказані різниці з англійським перекладом, виданим у 1814 році):

“*Notice sur les Lieux de rassemblement et sur les Résidences.*

Les habitations des khans étaient des édifices de pierre³¹. Ourich était la résidence d’un khan; et Khoursan, celle d’un autre. Ainsi la résidence de

²⁵ Транскрипція виконана автором статті. Для зручності читання текст розділений на окремі речення.

²⁶ مجار.

²⁷ خورسان.

²⁸ شرمش برله تمصداق. Транскрипцію виконано відповідно до прочитання Ю. фон Клапрота, зважаючи на можливу наявність у використаному ним рукописі оголосів або консультації дослідника щодо звучання зазначених топонімів з обізнаними особами з числа місцевого населення.

²⁹ اولو اوبار دورغانلروك.

³⁰ اجدار خان.

³¹ До цього місця і в паризькому, і в лондонському виданні подані примітки Ю. фон Клапрота: “L’original, copié fidèlement, porte le nom de *Madjar*, employé dans la signification d’*édifice de Pierre*”. (“Оригінал, який я ретельно скопіював, містить назву *Маджар*, що використовується в значенні *кам’яний будинок*”); у лондонському виданні: “Here *Madshar* is used as a word signifying *stone buildings*” (“Тут *Маджар* використовується як слово, що означає *кам’яні будівлі*”).

l'émir Khodja-khan était Utch-Ozen; Djam-Djaïk, entre Chermichen et Tim-sadak, celle de Toktamich-khan; le palais nommé Ak-Adil, celle de Djan-Beg-khan; Bouz-Aghach, celle de Kara-khan; Ak-Thoubah [Aktouba], celle de Boura-khan: Kouchou-khan³² demeurait sur le mont Toura; les Oubâr-Dourghan³³ habitaient la colline Ouchal; Hind-Hekim-khan³⁴ demeura à Saraï-Tchik, et Jaïk-khan à Madjar. Il y avait trois vice-khans: Adjdar-khan³⁵ était la résidence de Timour-Koutlou-khan; Kathatar, celle de Berki-khan³⁶; et Kazan, celle de Cheick-Aly-khan” [Klaproth 1823, 181–182].

Такий поділ тексту на речення вважається помилковим, тому нижче наведено переклад, виконаний автором статті:

Дастан про місце зібрання та місце перебування.

Тепер про місця проживання ханів. Маджар є місцем проживання одного хана. Уриш – місце проживання іншого хана. Хурсан тепер – місце проживання Еміра-Ходжі-хана. Уч-Озен – місце проживання Токтамиша-хана. Шермішен з Тімсадаком³⁷ між Джамом та Джаїком – місце проживання Джана-Бега-хана. Боз-Агаш перед Сараєм [у] гирлі Ак-Ідиля – місце проживання Кара-хана, місце проживання Бора-хана. Ак-Туба – місце проживання Кушіма-хана. На горі Турі – велика Убар. Це вона – пагорб місця проживання ханів (?). Хінд – місце проживання Хакіма-хана. Сарайчик – місце проживання Яїка-хана. Мудрих ханів Маджара – трое. Адждархан – це місце проживання Тимура-Кутлу-хана. Місце проживання Беркі-хана – це Каттар. Місцем проживання Шейха-Алі-хана є Казань.

Як було зазначено вище, згідно з повідомленням Ю. фон Клапрота, цей уривок був вилучений ним із твору, який він охарактеризував як “історія татар”. Характерно, що так само В. Н. Тагищев охарактеризував твір, виявлений ним у 30-ті роки XVIII ст. в башкирському селищі [Буканова 2010, 41; Буканова, Фешкин 2007, 21]. Не виключено, що відповідна назва містилася в руко-

³² Судячи з усього, це друкарська помилка; у лондонському виданні: Kuschum Chan (Кушум Хан).

³³ У лондонському виданні: Ubar-durg-chan (Убар-дург-хан).

³⁴ У лондонському виданні друкарська помилка: Hîrid Hekim Chan (Хірід Хекім Хан).

³⁵ У лондонському виданні: Adshdruchan (Адждрухан).

³⁶ У лондонському виданні: Chathatûr, Borki Chan (Кататур, Боркі Хан).

³⁷ تمصداق.

писах обох творів. Можна навіть припустити, що назва “історія татар” була однією з назв пізніх списків “Дафтар-и Чингіз-наме” і що рукописна “історія татар”, придбана Ю. фон Клапротом, подібно до берлінського рукопису, являла собою один зі списків цього твору. На користь цього свідчить і зазначений у ній заголовок розділу, який досліджується в цій статті: “Дастан про місце зібрання та місце перебування” (“Dâstân fi’l-meclisi ve’l-mekân”). Він в основній частині збігається з назвою “Розділу, що розповідає про місця зібрань та місця проживання” (“Faşl fi beuâni’l-mecâlis ve’l-mekân”) із “Дафтару” і повністю збігається з її назвою в берлінському рукописі [Çingîznâme, *арк. 17 зв.*; Ivanicz, Usmanov 2002, 89, 250, 285; Klaproth 1823, 181, *прим. 1*]. Останнє свідчить про можливий безпосередній зв’язок берлінського списку “Дафтару” зі списком твору, який придбав фон Клапрот у Моздоці, що цілком імовірно, зважаючи на зв’язок обох рукописів з ногайцями та Північним Кавказом. Все це робить залучення зазначеного уривка до вивчення першого розділу “Уривків з ногайського епосу” досить важливим.

7. Відповідні розділи в інших списках

“Дафтар-и Чингіз-наме” північнокавказького походження

Існують принаймні ще два з фрагментарних списків “Дафтар-и Чингіз-наме” північнокавказького походження, у складі яких за певних умов може бути розділ про місця зібрань і місця проживання, близький за змістом до перерахованих вище. Обидва зазначені списки зберігаються в Бібліотеці Нью Коледжу в Единбурзі [Walsh 1959, 178–179, 182–183]. Про перший з них (№ 7 в описі Дж. Р. Волша) повідомив І. В. Зайцев, який висловив думку стосовно ймовірного збігу змісту цього рукопису “Шеджере-і тюркі” (“Тюркського родоводу”) Абу-л-Газі Бахадира-хана, переписаного 6 ша‘бана 1240 року (26 березня 1825 р.) ‘Абд ар-Рахманом б. Муллою ‘Абд аль-Ваххабом з Астрахані, з рукописом, який був придбаний Ю. фон Клапротом у Моздоці [Зайцев 2016, 110–111; Walsh 1959, 178–179].

Згідно з описом Дж. Р. Волша, у зазначеному рукописі на аркушах 41 зв. – 68 міститься “Дастан про рід Чингісхана” (“Dâsitân-i nesl-i Çingiz”) [Walsh 1959, 179]. Ця назва відповідає назві “Розділу, що розповідає дастан про рід Чингісхана” (“Faşl fi beuâni dâstâni nesl-i Çingiz Hân”) у повних поволзьких списках [Усманов

1972, 97]. Однак з огляду на вказаний в описі обсяг розділу (46,5 аркуша) можна припустити, що до цього розділу в першому з єдинбурзьких списків “Тюркського родоводу” додані інші розділи або уривки з “Дафтар-и Чингіз-наме”. А наведена в описі заключна фраза “Падишах, вирушивши в Країну кизилбашів (Іран), захопив три фортеці” (“Pâdişâh Kızıl-baş Ülkâsi-gâ barib üç kâl'a aldı”) свідчить, що у зазначений фрагмент також додано текст, який не має стосунку до “Дафтару” [Walsh 1959, 179].

Як повідомляє Дж. Р. Волш, зміст другого списку “Шеджере-і тюркі” (№ 14 в описі), який також зберігається в Бібліотеці Нью Коледжу в Единбурзі, ідентичний за змістом першому. Цей другий список більш ранній, він датований 11 вересня 1822 року. Переписувачем у ньому вказаний Мулла ‘Абд ар-Рахман б. (Курбан ‘Алі?) [Walsh 1959, 179]. Отже, все сказане щодо змісту першого, трохи пізнішого списку може стосуватися (принаймні попередньо) і другого.

Оскільки в описі вказано, що текст розділу з “Дафтару” в першому єдинбурзькому рукописі за змістом відповідає казанському виданню 1819 року (за винятком деяких діалектних особливостей мови), у ньому має міститися принаймні частина “Дастана про рід Чингісхана”, у якій розповідається про обладунки, які він роздав своїм підданам [Жизнь Джингиз-хана... 1822 (1819), 56–57]. Як показало попереднє дослідження, ця частина “Дафтару” корелює за змістом із другим розділом “Уривків з ногайського епосу”. У цьому разі в єдинбурзькому рукописі першого розділу “Уривків” не має бути. Однак якщо взяти до уваги вказівку на наявність діалектних відмінностей у мові тексту “Дастана про рід Чингісхана” з першого єдинбурзького рукопису, то цілком можливо, що він збігається за змістом з відповідною частиною списку “Дафтар-и Чингіз-наме” з берлінського рукопису. Таке припущення цілком природне з огляду на північнокавказьке походження обох єдинбурзьких списків. У цьому разі в його складі мають бути тексти, які корелюють з обома розділами “Уривків”, оскільки вони є в першому розділі берлінського рукопису [Çingiznâme, арк. 13 зв. – 15]. Якому з варіантів тексту першого розділу “Дафтару” відповідає “Дастан про рід Чингісхана” в єдинбурзьких списках і чи є в них текст “Дастана про місце зібрання та місце перебування”, який міститься в берлінському рукописі, зможе показати їхнє майбутнє дослідження.

Висновки

Попереднє порівняння текстів першого розділу “Уривків з ногайського епосу” й “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме” показало близькість теми, змісту, структури двох текстів, побудови окремих речень, а також збіг у них лексичної епіфори *hānīy yurtidur /hānning yurtidur* у кінці. З’ясовано, що, незважаючи на існування явних відмінностей між текстами, як-от відомості про належність Кубані, Криму, Дунаю та Стамбула (Ісламбола), вони мають явні ознаки спорідненості.

Пошуки інших текстів, генетично пов’язаних з першим розділом “Уривків”, показали, що, окрім відповідних розділів, які містяться в повних списках “Дафтар-и Чингіз-наме” з Поволжя, є принаймні ще чотири тексти, які корелюють із ним. До них належать два уривки з башкирських рукописних творів, відомих у перекладах, а також розділи з берлінського списку “Дафтару” й з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом у Моздоці (яка, можливо, також являла собою список “Дафтару”). Останні два рукописи походять з Північного Кавказу і мають стосунок до ногайців.

Отже, у розпорядженні дослідників сьогодні є три групи текстів, споріднених з текстом першого розділу “Уривків з ногайського епосу”, які з огляду на середовище, у якому вони побутували, можна поділити на “татарські”, зміст яких відображений у критичному тексті, опублікованому М. Іванич та М. А. Усмановим, “башкирські”, доступні сьогодні в перекладах, і “ногайські”. Найближчими до першого розділу “Уривків з ногайського епосу” за місцем походження і середовищем побутування є ногайські тексти.

Включення розділу, близького за змістом до “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, у компілятивну “башкирську хроніку” першої третини ХІХ ст. свідчить про те, що башкири сприймали його як джерело з власної історії. Це, а також наявність близьких за змістом розділів у рукописах, поширених серед ногайців, чий хани та мурзи в ХV – першій пол. ХVІ ст. володарювали над більшою частиною башкирських земель, дає змогу припустити, що фольклорне джерело, взяте автором-упорядником “Дафтару” за основу “Розділу,

що описує місця зібрань та місця перебування”, походило з башкирських земель і, можливо, з ногайського середовища.

Наявність наприкінці першого розділу “Уривків” даних щодо Кубані, Криму, Дунаю та Стамбула, а також збіг в “Уривках” і берлінському списку “Дафтару” послідовності відповідних частин тексту дає змогу говорити про те, що текст першого розділу “Уривків” являє собою пізнішу переробку відповідного йому розділу “Дафтару” і що “Дастан про місце зібрання та місце перебування” з берлінського рукопису є проміжною ланкою між відповідними текстами “Дафтар-и Чингіз-наме” та текстом “Уривків з ногайського епосу”.

Ознайомлення з текстами, спорідненими з текстом першого розділу “Уривків”, показало перспективність їхнього порівняльного дослідження для виявлення історії появи “Уривків з ногайського епосу” і, відповідно, їхнього першого розділу.

ЛІТЕРАТУРА

Абу-л-Гази. Родословная тюрков. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей. Од. зб. 3780.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.

Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. Москва – Ленинград, 1940.

Буканова Р. Г. Города-крепости на территории Башкортостана в XVI–XVII вв. Уфа, 2010.

Буканова Р. Г., Фешкин В. Н. Башкиры в трудах русских ученых и исследователей. Уфа, 2007.

Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура с присовокуплением разных отрывков, до истории касающихся, коих все слова для обучающихся расположены по алфавиту / Составитель: И. Хальфин (Ибрагим б. Исхак Халефи). Казань, 1822 (1819).

Зайцев И. В. Крымская историографическая традиция XV–XIX веков. Пути развития. Рукописи, тексты и источники. Москва, 2009.

Зайцев И. В. Новая рукопись Шоры Ногмова: Шора Ногмов, шотландские миссионеры, Юлиус Клапрот и тюркские рукописи // Transcaucasia. 2015–2016. 2016. Вып. 3.

История башкирских родов. Ельдяк. Т. 13 / С. И. Хамидуллин, Ю. М. Юсупов, Р. Р. Асылгужин и др. Уфа, 2015.

Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Ленинград, 1982.

Макаров Т. Грамматика кавказского наречия. Тифлис, 1848.

Надергулов М. Х. Историко-функциональные жанры башкирской литературы (генезис, типология, стиль и традиции). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Уфа, 2009.

Назаров П. К этнографии башкир // Этнографическое обозрение. Год 2-й. Кн. IV. № 1. Москва, 1890.

Ногайско-русский словарь / Калмыкова С. А. (сост.). Под ред. Н. А. Баскакова. Москва, 1963.

Оразаев Г. М.-Р. “Прошение кумыкских ногайцев” 1860 г. как историко-этнографический источник // Письменные памятники Дагестана XVIII–XIX вв. Сборник статей. Махачкала, 1989.

Рисала-і Таварих-и Булгария / Перевод с тюрко-булгарского, комментарии и подготовка к печати Р. Кадырова // **The Bulgar Times.** № 1 (3), 2011.

Сейтяг’яев Н. С. До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ // **Східний світ.** 2021, № 2.

Соколов Д. Опыт разбора одной башкорской летописи // **Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии.** Выпуск IV. Оренбург, 1898.

Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык / Сост. Л. Будагов. Т. 1. Санкт-Петербург, 1869.

Сычев Н. В. Книга династий. Москва, 2008.

Трепавлов В. В. “Белый царь”: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. Москва, 2007.

Усманов А. Н. Добровольное присоединение Башкирии к Русскому государству. Уфа, 1982.

Усманов М. А. **Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.** Казань, 1972.

Языки народов СССР. В 5 томах. Т. 2. Тюркские языки. Москва, 1966.

Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān. “Šeğere’i Turki”. Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. 1150 [1737]. Diez A quart. 14. PURL: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB6000000000> (дата звернення: 20.01.2022).

Čingiznāme. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Germany. Diez A quart. 137.

Histoire de Chinkiz Khan et de Temour-le-boiteux, sans nom d’auteur, en turc-oriental. Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Supplément turc 143.

Ivanics M., Usmanov M. A. **Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmā).** I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles). Szeged, 2002.

Klaproth von J. Travels in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by command of the Russian government, by Julius von Klaproth / Translated from the German by F. Shoberl. London, 1814.

Klaproth J. Voyage au mont Caucase et en Géorgie. T. I. Paris, 1823.

Walsh J. R. The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh // Oriens, 12, No. 1/2, 1959.

REFERENCES

Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān (1150 [1737]), <Chiwa, Chan>, “Šeğere’i Turki”, in *Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz*, Diez A quart. 14, available at: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB6000000000> (accessed on 20 January 2022). (In Chagatai, Azerbaijani, Ottoman Turkish, Crimean Tatar and Nogai).

Abu-l-Gazi, “Rodoslovnaya tyurok”, in *Instytut rukopysu Natsional’noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads’koho*, Found V-3780 “Odes’ke tovaristvo istorii ta starozhitnostey”. (In Ottoman Turkish, Azerbaijani, Chagatai, Nogai, Kumyk and Crimean Tatar).

Baskakov N. A. (1969), *Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov*, Vysshaya shkola, Moskva. (In Russian).

Bukanova R. G. (2010), *Goroda-kreposti na territorii Bashkortostana v XVI–XVII vv.*, Kitap, Ufa. (In Russian).

Bukanova R. G. and Feshkin V. N. (2007), *Bashkiry v trudakh russkikh uchionykh i issledovatelei*, Kitap, Ufa. (In Russian).

Čingīznāme. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Germany, Diez A quart. 137. (In post-classical Chagatai with elements of the Nogai).

Histoire de Chinkiz Khan et de Temour-le-boiteux, sans nom d’auteur, en turc-oriental, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits. Supplément turc 143. (In post-classical Chagatai).

Iazyki narodov SSSR, in 5 vols, Vol. 2: Tiurkskiie iazyki (1966), Izdatel’stvo “Nauka”, Moskva. (In Russian).

Istoriia bashkirskikh rodov. Īeldiak (2015), Vol. 13. S. I. Khamidullin, Yu. M. Yusupov, R. R. Asylguzhin et al., GUP RB Ufinskii poligrafkombinat, Ufa. (In Russian).

Ivanics M. and Usmanov M. A. (2002), *Das Buch der Dschingis-Legende (Dāftār-i Čingiz-nāmā)*, I, (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles), Szeged. (In German and post-classical Chagatai).

Klaproth J. (1823), *Voyage au mont Caucase et en Géorgie*, in 2 vols, Vol. 1, Paris.

Klaproth von J. (1814), *Travals in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by command of the Russian Government*, Tranlated from the German by F. Shoberl, London.

Kononov A. N. (1982), *Istoriia izucheniia tiurkskikh iazykov v Rossii. Dooktiabr’skii period*, Nauka, Leningradskoie otdeleniie, Leningrad. (In Russian).

Makarov T. (1848), *Grammatika kavkazskogo narechiia*, Tiflis. (In Russian).

Nadergulov M. Kh. (2009), *Istoriiko-funktional’nyie zhanry bashkirskoi literatury (genezis, tipologiia, stil’ i traditsii)*, Avtoreferat disertatsii na soiskaniie uchonoj stepeni doktora filologicheskikh nauk, Ufa. (In Russian).

Nazarov P. (1890), “K etnografii bashkir”, in *Etnograficheskoiie obozreniie*, Year 2, Vol. IV, No. 1, Īzdaniie Etnograficheskogo Otdela Imperatorskogo Obschestva Liubiteliei Īestestvoznaniia, Antropologii i Etnografii, Moskva, pp. 176–92. (In Russian).

Nogaysko-russkiy slovar' (1963), Compiled by S. A. Kalmykova and N. A. Baskakov (Ed.), Gosudarstvennoie izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarei, Moscow. (In Nogai and Russian).

Orazayev G. M.-R. (1989), “‘Prosheniie kumykskikh nogaytsev’ 1860 g. kak istoriko-etnograficheskii istochnik”, in *Pis'mennyye pamiatniki Dagestana XVIII–XIX vv.*, *Sbornik statiei*, Makhachkala, pp. 57–75, 167–76. (In Russian).

“Risala-i Tavarikh-i Bulgariia” (2011), Translated from Turkic-Bulgarian, commented and prepared for publication by R. Kadyrov, in *The Bulgar Times*, No. 1 (3), pp. 14–31. (In Russian).

Seytyah'yayev N. S. (2021), “Do pytannya atributsii rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Gazi, Rodovid tyurkiv’ iz zibrannya IR NBUV”, *Skhidny Svit*, No. 2, pp. 103–44. (In Ukrainian).

Sokolov D. (1898), “Opyt razbora bashkorskoii letopisi”, in *Trudy Orenburgskoi Uchonoii Arkhivnoi Komissii*, Vypusk IV, Orenburg, pp. 45–65. (In Russian).

Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskikh narechii, s vklucheniem upotrebitel'neishikh slov arabskikh i persidskikh s perevodom na russkii iazyk (1869), Compiled by L. Budagov, in 2 vols, Vol. 1, Sankt-Peterburg. (In several Turkic languages and Russian).

Sychev N. V. (2008), *Kniga dinastii*, AST, Vostok-Zapad, Moskva. (In Russian).

Trepavlov V. V. (2007), “*Belyi tsar'*”: *obraz monarkha i predstavleniia o poddanstve u narodov Rosii XV–XVIII vv.*, Vostochnaia literatura, Moskva. (In Russian).

Usmanov A. N. (1982), *Dobrovol'noie prisoedineniie Bashkirii k Russkomu gosudarstvu*, Bashkirskoie knizhnoie izdatel'stvo, Ufa. (In Russian).

Usmanov M. A. (1972), *Tatarskiiie istoricheskiie istochniki XVII–XVIII vv.*, Izdatel'stvo KGU, Kazan'. (In Russian).

Walsh J. R. (1959), “The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh”, in *Oriens*, Vol. 12, No. 1/2, pp. 171–89.

Zaytsev I. V. (2009), *Krymskaia istoriograficheskaiia traditsiia XV–XIX vekov. Puti razvitiia. Rukopisi, teksty i istochniki*, Izdatel'skaya firma “Vostochnaia literatura” RAN, Moskva. (In Russian).

Zaytsev I. V. (2016), “Novaya rukopis' Shory Nogmova: Shora Nogmov, shotlandskie missionery, Yulius Klaprot i tyurkskie ruko-

Перший розділ “Уривків з ногайського епосу” з київського списку...
pisi”, in *Transcaucasia*. 2015–2016, Issue 3, pp. 102–12. (In Russian).

Zhizn' Dzhingiz-khana i Aksak-Timura s prisovokupleniim raznykh otryvkov, do istorii kasaiushchikhsia, koikh vsie slova dlia obuchaiushchikhsia raspolzheny po alfavitu (1822/1819), Compiled by I. Khal'fin, Kazan. (In post-classical Chagatai and Russian).

Н. С. Сейтяг'яев
**ПЕРШИЙ РОЗДІЛ
“УРИВКІВ З НОГАЙСЬКОГО ЕПОСУ”
З КИЇВСЬКОГО СПИСКУ
“ТЮРКСЬКОГО РОДОВОДУ” АБУ-Л-ГАЗІ:
СПОРІДНЕНІ ТЕКСТИ ТА ЇХНІ
ГЕНЕАЛОГІЧНІ СПІВВІДНОШЕННЯ**

У цій статті представлені результати попереднього дослідження першого розділу “Уривків з ногайського епосу”, який міститься в рукописному збірнику першої третини XIX ст. з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. На цьому етапі дослідження проводилися пошуки текстів, які корелюють з текстом першого розділу “Уривків”, для того щоб надалі на основі їхнього порівняльного вивчення виявити джерела та шляхи його появи. У процесі дослідження було встановлено, що за змістом, структурою і побудовою речень перший розділ “Уривків” близький до “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з анонімного твору 80-х років XVII ст. “Дафтар-и Чингіз-наме”. З'ясування цього дало змогу виявити ще чотири тексти, споріднені із зазначеним текстом з “Уривків”. Два з них походять з рукописів, які у XVIII – першій третині XIX ст. побутували серед башкирів, і ще два – з рукописів, що походять з ногайського середовища, один з яких належить до часу раніше 1807 р. Увага, яку башкири та ногайці приділяли не лише “Дафтар-и Чингіз-наме”, а й окремо розділу, що описує місця зібрань та місця перебування, як джерелу зі своєї історії, дала змогу припустити, що в його основу анонімним автором-укладачем “Дафтару” був покладений фольклорний твір, створений на башкирських землях, можливо, ногайцями. Попереднє порівняння “Уривків з ногайського епосу” з відповідною частиною списку “Дафтар-и Чингіз-наме”, який міститься в рукописі з Берлінської національної бібліотеки, дає змогу стверджувати, що вони, найімовірніше, мають безпосередній зв'язок і що перший розділ “Уривків” походить від “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”. Ознайомлення з виявленими текстами показало перспективність

їхнього порівняльного дослідження для з'ясування історії тексту першого розділу “Уривків”.

Ключові слова: Уривки з ногайського епосу, Дафтар-и Чингіз-наме, розділ, рукопис, список, текст

Стаття надійшла до редакції 20.09.2024